

NANSZÁKNÉ DR. CSERFALVI ILONA

Debrecen

A magyar református iskolakultúra jeles képviselője: Budai Ézsaiás

A debreceni felvilágosodás kései periódusának néhány professzora a Református Kollégium egész életének meghatározó egyénisége. Mind az 1704-ben kialakított tanulmányi rend végrehajtásának, mind pedig korszakunk oktató-nevelő-tudományos fejlődésével kapcsolatos intézményi tevékenységnek. Szerepük azonban túlnő a kollégium belső életén, és az egyházkerület, a város, de az egész magyar református iskolakultúra történetében maradandó. Sőt, közülük egyesek nemcsak hazai, hanem egyetemes mércével is a kor tudományos színvonalán képviselik a magyar művelődés ügyét. Európai tájékozottságuk a szellemi életben, részvételük az egyházi és iskolai mozgalmakban, részben a külszági egyetemeken folytatott tanulmányaik, részben pedig a külföldi tanártársakkal, intézményekkel, könyvtárakkal fenntartott kapcsolataik, levelezésük által nagymértékben hozzájárult a kollégium nemzetközi hírnevéhez is.

Budai Ézsaiás is a kollégium neveltje, majd 1792-től 1794-ig a göttingai egyetem diákja, de időközben Hollandiában és Oxfordban is folytatott rövid tanulmányutakat. 1794-ben Göttingában doktorált, melynek kapcsán művelődéstörténeti-történetfilozófiai tárgyú disszertációt írt a kultúra keletkezéséről és előrehaladásáról. Különösen fontosnak tartja értekezésében a nemzeti nyelv használatát, annak a kulturális fejlődésben betöltött szerepét. Göttingában professzorai közül Heyne volt rá a legnagyobb hatással a modern klasszika-filozófia terén és a neohumanista szellemiségével. Kapcsolatuk Heyne haláláig tartott. A göttingai egyetem ún. „finom tónusa”, mely a professzorok előadásait épp úgy jellemezte, mint a tudományos életet, más magyar kollégiumok tanáira is erőteljes hatást gyakorolt. Így pl. Bél Mátyásra és Bolyai Farkasra, akik iskolaszervező tudományos, oktató-nevelő tevékenységükben Budaihoz hasonlóan ezt a göttingai tónust képviselték, a magyar kollégiumi iskolakultúra történetében.

A Domokos Lajos támogatását élvező Budai külföldi tanulmányairól hazatérve a Sinai-féle katedrát nyerte el, ahol történelmi, görög és latin ismereteket tanított, illetőleg adott elő. Ezt a katedrát 1808-ban a teológiai tanszékkal cserélte fel. Tankönyvírói és tudományos tevékenysége azonban az előző katedrán bontakozott ki, vált maradandóvá. Mint teológus, majd mint superintendens (1822-től) „véégképpen megszontosodott, a tudományos munkával felhagzott”.

Budai Ézsaiás történelemszemlélete, egész tudományos és tanári munkásságának tükrében, ma sokkal ellentmondásosabbnak, de éppen ezért, s ennek alapján talán pozitívabbnak tűnik, mint ahogyan azt korábban a róla szóló irodalom látta. Antikvitás és nemzeti eszmélés, Bécs iránti lojalitás és a magyar függetlenség gondolatának történelmi tükröztetése műveiben és oktató munkájában egyaránt olyan ellentmondásosak, amelyek professzori működését éppúgy befolyásolták, mint superintendens szerepét.

Különösen a magyar történetírásban játszik ilyen szélsőséges, mégis minden debreceni történelemtanár elődjénél pozitívabb szerepet; még akkor is, ha a Habsburgok iránti lojalitása nemcsak püspökként, tudós tankönyvírói minőségében is jellemezte munkásságát.

Budai oktatótevékenysége, tanári gyakorlata, alapos, körültekintő nevelői egyéniségről tanúskodik. Fiatal professzortársa a történeti tankönyvítésben is és egyéb tekintetben is követője, ifj. Pécely József ad róla ezzel kapcsolatosan találó megjegyzést: „Maga a természet tanítónak szülte. Értelmi felsőbbsege, tiszta, érthető hangja, szép külseje, nemes, mondhatnám méltóságos tartása, ezzel összehangzó komoly, szerfelett sem komor, sem nyájas természete, mindig mérsékelt gondolkodása...” mindezek őt ritka képességgel ruházták fel, tanítani, kormányozni másokat.

Tanítványainak nemcsak kollégiumbeli, hanem iskolán kívüli tevékenységével is törődik. A rézmetsző diákoknak hosszú időn keresztül a legfőbb pártfogója volt. Műhelyük fenntartásában éppúgy támogatta őket, mint alkotásaik közzétételében.

Tankönyvei megalkotásában Budait a tudományosság igénye és az oktatás célirányossága egyaránt vezette. Mint a klasszika-filozófia tanára legfőbb kötelességének tartja, hogy tanítványai kezébe tudományos értékű tankönyveket, kézikönyveket adjon. A magyar történelem legfontosabb eseményeit, a politika, az állami élet, a forradalmak, a történelmi személyiségek, az egyházak, a kultúra stb. fejleményeit, illetőleg azok szerepét az ország életében a legrégibb időktől saját koráig tárgyalja. Filozófiai téren nagy erénye Budainak, hogy hiteles, eredeti forrásokra támaszkodik. A XVIII. századi történetírók által feltárt gazdag forrásanyagot tanítványainak anyanyelvén először teszi hozzáférhetővé. Borzsák István írja tankönyvéről ezzel kapcsolatban: „Budai magyar történeti művének jelentőségét abban kell látnunk, hogy ez az első magyar nyelvű rendszerezés tette szélesebb körök számára érthetővé a XVIII. század történetíróinak, Pray, Katona, Bél Mátyás, nem utolsósorban Sinai Miklós latin föliánsaiban felhalmozott anyagot.” Egy másik helyen pedig megállapítja erről a munkájáról, hogy... nélküle Budait sem mint filozófust, sem mint embert nem érthetjük meg.

Budai tankönyvei rendkívül nagy és széles körű tudásról, pontos, rendszeres filozófiai következetességről, imponáló értékkelő és szerkesztőerőről tanúskodnak. Felvilágosult egyetemesség és tudományos elhivatottság egyaránt ihlette alkotásait. Korszakunk első felének kollégiumi iskolakultúrája, de az egész magyar iskolai művelődés ügye és tudományossága is sokat nyert általuk. Ezt juttatta kifejezésre az Akadémia tiszteletbeli tagsága, melyet 1831-ben ítéltek neki oda; és végül a püspöki szék, amit ő személy szerint, ha szimbolikusan is, de a kollégium egyik katedrájának tekintett. S ha ellentmondásos egyénisége, konzervativizmusa, egyházpolitikai, diplomáciai meggondolásokból a bécsi udvarral szemben lojális módon hajlott is a kompromisszumokra, ezt az egyházkerület, a kollégium érdekében tette.

Tantervi, tudományos tankönyvirodalmi tevékenysége a kollégiumban korszakalkotó jelentőségű.